

A SZABADEGYHÁZI REFORMÁCIÓ TÖRTÉNETI GYÖKEREI

SZIGETI JENŐ

A reformáció nem Luther Márton „találmánya”, hanem a XVI. század elején már több mint egy évszázados múlttal rendelkező sürgető követelmény volt. Ezt rengeteg részlettanulmány és egyháztörténeti monográfia is bizonyítja.¹ Az egyházi közállapotokat és a korabeli emberek gondolkodását jól tükrözi egy levél, ami éppen 60 esztendővel a wittenbergi zászlóbontás előtt íródott egy frissen felszentelt bíborshoz. „Csupán az aggaszt, hogy éppen e mostani korban jöttél, amikor az apostoli szék összedőlni látszik...(A pápa) úgy tűnik, megveti és kiszipolyozza nemzetünket...Az egyházi hivatalokat már nem azok kapják, akik megszolgálták, hanem azok, akik a legtöbbet kínálnak érte. S hogy pénzhez jussanak, napra nap új búcsúcedulákkal állnak elő. A római szék ezer meg ezer módot gondol ki, hogy – mintha legalább is barbárok volnánk – pénzt csikarjon ki tőlünk...Hanem most már a legjobbak is felriadtak álmódosásaikból, és azon kezdték törni a fejüket, miképpen orvosolhatnák e rajtunk esett méltatlanságot. Úgy határoztak, hogy lerázzák az igát és visszaszerzik a régi szabadságot. A római kúria keservesen megfizet majd, ha a fejedelmek megcselekszik, amit kigondoltak...”² A levél, amiből ezt a néhány mondatot idéztük, egy szerencsekívánatot, amit a mainzi udvarból írt egy klerikus hivatalnok nem másnak, mint Enea Silvio Piccolomininek (1405-1464)³, a későbbi II. Pál pápának, egy évvel a pápává választása előtt.

Ez az önkritikus hang nem volt egyedi jelenség a XV-XVI. század fordulója kapcsán. Csak a mindössze 21 hónapig uralkodó (1522. január 9. – 1523. szeptember

¹ Csak néhány példa az ismertebb magyar irodalomból: IJJAS ANTAL: *A reneszánsz és a hitszakadás kora*. Bp. Pázmány Péter Irodalmi Társaság. 1939 (*A Keresztény Egyház Történe V.*) – ADRIÁNYI GÁBOR: *Az egyháztörténet kézikönyve*. München, 1975. Aurora könyvek. 73 – SZÁNTÓ KONRÁD: *A katolikus egyház története*. Bp. Szent István T. 1985. II. k. 19-29., stb.

² ENEA SILVIO PICCOLOMINI: *De ritu, situ, moribus et conditione Germaniae (Szokások, helyzetek, erkölcsök Németországban) 1457-1458*. http://www.documentacatholicaomnia.eu/01_01_1458-1464-_Pius_II.html. (Letöltés (2017. április 20)

³ Életéről magyarul: PÓR ANTAL: *Andreas Sylvius, II. Pius pápa*. Bp. 1880. – GERGELY JENŐ: *A pápaság története*. Bp. Kossuth K. 1982. 181-183. – Írásai: AENEAS SILVIUS PICCOLOMINI: *Pápa vagy zsinat? (válogatott levelek)*. Ford. Boronkai Iván Bp. Magyar Helikon 1980. – *II. Piusz pápa feljegyzései I-II*. Balassi Kiadó, Budapest, 2001.

14.) VI. Hadrián pápa 1523. január 3-án, a nürnbergi birodalmi gyűlésen – legátusa Francesco Chierigatti révén – őszinte önkritikát gyakorolt elődei nevében is, amikor kijelentette: „szintén elismerjük, hogy Isten az emberek és különösen a papok és a főpapok bűnei miatt engedi meg, hogy mindez bekövetkezzék az egyházban. Jól tudjuk, hogy a Szentszéknel is évek óta sok sajnálatos dolog történt meg: visszaélések a lelki dolgokban, az isteni parancsok áthágása, úgyszólván minden megromlott. Ezért hát ne csodálkozzunk, ha a kór átterjedt a fejtől a tagokra, a pápáktól a főpapokra. Mi mindnyájan, főpapok és egyházi személyek, letértünk a helyes útról és nagy idő óta nem akad köztünk egy sem, aki a jót cselekedné... Minden igyekezetünkkel azon leszünk, hogy a római udvart, melyből talán a baj szerteárad, megreformáljuk. Így legalább onnan indul ki a gyógyulás, ahol a baj elkezdődött. Annál is inkább kötelezve érezzük magunkat erre, mert az egész világ óhajtja az ilyen irányú reformokat.”⁴

Luther Márton nem akart élete során új egyházat alapítani, szerinte az egyház egy és oszthatatlan, hiszen Jézus Krisztus teste. A causa reformationis ügye a 15. században nem az egyház széttördelésére irányult, inkább a széttördelt egyház felelevenítésére, megépítésére. Általános óhaj volt a fő és a tagok megújítása. A búcsúról írott 95 tétel magyarázatában, amely Luther első nagy, nyomtatásban is megjelent műve, a befejező részben ezt írja: „Az egyháznak szüksége van a reformációra. Ez azonban nem lehet egyetlen ember dolga, sem a pápáé, sem a bíborosoké – ezt az utolsó zsinat már bebizonyította –, hanem az egész földkerekségé, sőt egyedül Istené. S ennek a reformációnak az idejét egyedül az ismeri, aki az időt teremtette”⁵

Luther és reformátor társai szerint a reformáció nem egyedi esemény, hanem állandó folyamat. Ecclesia semper reformanda – hangzott a jelszó. Az egyházat szüntelenül meg kell újítani. Ez az egyháztörténelem során szüntelenül jelenlévő igény volt, ezért a reformátorok szellemében nem tekinthetjük ezt az egyháztörténetileg jelentős fordulatot „a” reformációnak, hanem olyan fordulatnak, amikor az egyház rádöbbsen arra, hogy egészséges életfolyamatainak fenntartása érdekében szüntelenül reformálnia kell. Erre az egyháznak megvan Isten Lelke által a képessége és ez a Krisztustól kapott feladata is. A reformáció tulajdonképpen nem más, mint az alapok felől végiggondolni a keresztyén ember mai kérdéseire Isten élő és ható

⁴ J. POSNER: *Der dt. Papst Adrian VI.* Recklinghausen, 1962. – PASTOR, LUDWIG: *Geschichte der Papste*, Freiburg i. Br. 1907. IV/2. 91. Nagyobb részlet magyarul: SZÁNTÓ KONRÁD: *A katolikus egyház története. III. k. Az egyháztörténet forrásai. Szöveggyűjtemény.* Bp.1987. Ecclesia. 582-583.

⁵ Luther műveit a nemzetközi szakirodalom a weimári össz-kiadás alapján idézi. WA. amit a kötetszám, oldal és a sorszám követ. *Resolutiones zu den Abolasthesen, 1518 augusztusa.* W.A. I. 627.27-31. = BoA 1. 145,36-146, 4. MASZNYIK ENDRE (szerk): *Dr. Luther Márton művei. 1-12 kötet.* Bp. 1904-1910. I. 223. – v.ö: GERHARD EBERLING: *Luther. Bevezetés a reformátor gondolkodásába.* Bp. 1997.44-55.

Igéje által adott mai válaszokat. Egyrészt vissza kell térni a forrásokhoz, másrészt a mai élet mércéjévé kell tenni Jézus Krisztus Igéjét. A reformáció nem újítás, hanem megújítás. Valami régen jónak, ami deformálódott a visszaállítása, reformációja, de olyan formán, hogy az ősi ige a mai kérdéseinkre mai választ tudjon adni.

Ezt a szüntelenül újatermelődő folyamatot vallásfenomenológiailag modellezni lehet. Erre már több ízben kísérletet tettem.⁶ Most csupán néhány, meggondolásra való vallás- fenomenológiai megjegyzést szeretnék önökkel megosztani. A reformáció mindig az alapok újragondolásából születik. A kereszténység úgy született meg a zsidóságból, hogy a Messiásra utaló prófétai igét az apostolok, Krisztus megváltói művének a fényében újragondolták. A XVI. századi reformáció – Erasmus tanácsát követve – (ad fontes) visszanyúlik az Íráshoz, és annak a mérlegére teszi a kereszténységet. „Az egyház a gyermeke az igének, nem pedig annak anyja. Az egyház születik az igéből. Ahol tehát az ige veszendőbe megy, ott nincsen többé egyház.” Ez egyben válasz is volt a kor kihívásaira. Az őskereszténység esetében azt kellett eldönteni a tanítványoknak, hogy a globalizálódó római világban kész-e az evangéliumot világtávlatokban hirdetni. A reformáció idején pedig azt, hogy a humanizmus kihívásaira felelve hűségesek maradnak-e a bibliai alapokhoz vagy sem. Ez az alapkérdés volt az elsődleges. Ennek nyomán, ebből tovább építve alakul ki egy, ennek a reformációs felismerésnek megfelelő, dogmatikai, tanítási, rendszer, egy ennek megfelelő spiritualitás és végül egy, a reformációs felismerést követni képes organizációs rend.

Ami él, az változik, megújul, előrepszik, születik, meghal. Ha hisszük, hogy az egyház Krisztus teste, akkor élő organizmusként (nem pedig halott organizációként!) kell vizsgálnunk. Ha a reformációt nem egy egyszeri történeti eseményként akarjuk megérteni, akkor az élet alapvető jelenségei felől kell megértenünk működési mechanizmusát. Ezt így foglalhatjuk össze:

A KOR KIHIVÁSA

spirituális válasz

intellektuális válasz

organizációs válasz

A reformáció intellektuális válasza a kor kihívására Luther döntése: a teológia előbbre való a filozófiánál. Már 1515-16-ban, a Római levél magyarázata közben arra hívta fel a figyelmet, hogy a skolasztikus filozófiával vgyázni kell. „Azt hi-

⁶ SZIGETI JENŐ, „A közös keresztény tradíció szektás elszíneződései.” In: SZIGETI JENŐ: *És emlékezzél meg az útról*. Bp. 1981. – SZIGETI JENŐ, „A szektákról – másképpen.” In: FEKETE PÉTER: *Az egyház és a szekta*. Bp. 1993. 167-176.

⁷ LUTHER W. A. 42.334. – vö. NAGY GYULA: *Az egyház mai tanítása. I.* Bp. 2000.77.

szem adósa vagyok ezzel az Úrnak, és neki engedelmeskedem, amikor a filozófia ellen beszélek, és a Szentírást veszem védelmembe. Mert olyasvalaki, akit nem saját tapasztalatai ébresztettek rá erre, nem merné megtenni, vagy ha igen, nem volna hitele. Én azonban sok éve tépelődöm ezen, és nagy tapasztalat és számos beszélgetés után jutottam arra, hogy hiábavaló és ártalmas dolog filozófiát tanulni... Ahogyan az ember a rossz tulajdonságokat megtanulja ártalmatlanná tenni, a tévedéseket pedig belátja, hogy túlléphessen rajtuk, és megszabadulhasson tőlük, úgy kell ezeket is elvetnünk, vagy legfeljebb csak azért megtanulnunk, hogy tudjunk azoknak a nyelvén beszélni, akikkel szót kell értenünk. Mert másféle stúdiumok ideje jött most el, és Jézus Krisztusra, a Megfeszítettre kell figyelniünk”.⁸ Erre az alapvető döntésre épül fel a jellegzetes lutheri ige-teológia, melynek középpontja a hit általi megigazulás. Ez az az alapvető hitbéli felismerés, amire a protestáns rendszeres teológia felépül.

A reformáció új spiritualitást is hozott, ami erre a hitbéli felismerésre épült. A hit és a cselekedetek viszonyát másként látta, mint a középkor. Luther szerint először az embernek kell megigazulnia, hogy azután igaz módon cselekedhessen, vagy ahogyan Luther ismételteti fáradhatatlanul: a fán terem a gyümölcs és nem a gyümölcsön a fa, mint ahogyan a skolasztikusok sokszor elgondolták. A lutheri új spiritualitás alapja: „A hit abban tér el a szeretettől, hogy a hit a személyre, a szeretet, pedig a cselekedetre vonatkozik. A hit eltámassza a bűnt, kedvessé teszi és megigazítja az embert. Miután pedig az ember kedves és igaz lett, a Szentlélek megajándékozza őt szeretettel, hogy szívesen cselekedje a jót”.⁹ Ezt röviden, tömören így fogalmazta meg: „A hit tehát a cselekvő, s a szeretet a cselekedet”.¹⁰

A reformáció új intellektuális felismerései és az új spiritualitás új szervezeti rendet alakított ki, a lutheri reformáció dinamikus egyházfogalmát. Az egyház ott van, ahol az ige megszólal. Ezt az Ágostai hitvallás apológiája (1530) így foglalja össze: „Az egyház azonban nem pusztán külső dolgokban és szertartásokban megnyilvánuló közösség, mint egyéb emberi közösségek, hanem elsősorban a hitnek és a Szentléleknek szívbeli közössége: ennek azonban vannak külső ismertetőjegyei is, nevezetesen az evangéliumnak tiszta tanítása és a szentségeknek Krisztus evangéliumával megegyező kiszolgáltatása”.¹¹ Erre a dinamikus egyházfogalomra épül a reformáció egyházainak a középkori centrális szervezettől gyökeresen eltérő másféle szervezeti felépítése.

Az újabb kori egyháztörténetünk nagy viharzónája a felvilágosodás ideje volt. A vallás tartalma változott meg. Révész Imre rövid egyháztörténeti áttekintésében ezt a változást öt pontban összegzi:

⁸ W. A. 56. 371. 17-27. (1515/16) – Luther és a filozófia viszonyáról: Gerhard Ebeling: i.m. 56-68.

⁹ W. A. 17,2: 97, 7-11 (1525)

¹⁰ W. A. 17,2, 98.5. (1525). Részletesebb kifejtése. Gerhard Ebeling: i.m. 121-133.

¹¹ *Konkordia könyv. Az evangélikus egyház hitvallási iratai. I.* Bp. 1957. 163.

- Racionalizmus. A közgondolkodás szerint csak az tekinthető igaznak, ami észokokkal bizonyítható. A hit hiedelemmé silányult és a kinyilatkoztatás mítosszá.
- Moralizmus. Az ész parancsa a jó cselekvése, éppen ezért a jó követése csak erkölcsi elhatározás kérdése.
- Optimizmus. A világ és az ember eredendően jó. A rossz csak az elmaradottság és a primitívség következménye. Lehetőségünk van a folyamatos javulásra a felvilágosult gondolkozási mód terjesztésének segítségével. Az aszketikus életszemlélet és az eszkatológikus történelemlátás értelmetlen.
- Utilitarizmus. Az az értékes, ami hasznos. A hasznót állandóan keresni kell, ezért a világ berendezését állandóan reformálni kell. Az ésszerűen megtervezett társadalom a hasznos.
- Naturalizmus, vagyis a természetesség elve. Az a jó, ami természetes. A szellemi élet minden részét a természetes ész-elvekből kell levezetni. Ebből alakul ki a természetvallás, a panteizmus illúziója is.¹²

Ezek az elvek viharos gyorsasággal jelentkeztek a protestáns teológiában is, és a prédikációkon keresztül hamarosan hatni kezdtek az egyszerű emberek vallásosságára. Ha az újabb protestáns közösségek tanítási rendszerét vizsgáljuk, ezekre a problémákra adott válaszokat találjuk bennük.

A magyar népi kultúrában is döntő változást hozott a felvilágosodás, melynek hatása a népi vallásosság történetében is maradandó változásokat idézett elő. A római katolikus barokk vallásosság fokozatosan háttérbe szorult és józanabb, polgárosultabb lelkiségnek adott helyet a jozefinizmus idején. A puritán gyökerű protestáns népi vallásosság is fokozatosan kiszorult a templomokból a házi istentiszteletek világába. A kor racionalizmusa új eszméknek, új gondolatoknak adott helyet. Ennek következtében megújult, megváltozott a társadalom struktúrája. Ez a változás természetesen az egyházakat sem hagyta érintetlenül. Életünk sem más, mint egy folyamatos adaptálódási folyamat a bölcsőtől egészen a koporsóig. Aki képtelen lesz a változásra, az meghal. Ez nemcsak individuálisan igaz, hanem osztoznak ebben az intézmények, emberi közösségi formák és az egyházak is.

Hogyan lehet ezt a változást a vallás, a vallásosság esetében modellezni? A vallásnak van egy egzisztenciális alapja, ami Isten és az ember belső viszonyának, kapcsolatának megélése. Ezt nevezzük hitnek. Ez több mint valamilyen tannak, állításnak vagy tagadásnak az elhívése. Ez egy belső, drámai küzdelem, vagy békés párbeszéd az Örökkévalóval. Ez minden vallás pszichológiai alapja. Ugyanakkor minden hit tetet ölt a társadalomban, közösséggé szervezetté, intézménnyé lesz. Ez a szervezet, ez az intézmény van kitéve a változásnak. Megmaradásának léte

¹² RÉVÉSZ IMRE: *Az egyháztörténelem alapvonalai*, Debrecen, 1936. 179-180.

a változás. Ilyen szervezet az egyház is, amelynek szüntelenül szembe kell nézni a kor kihívásaival, az élet szüntelen változásaival, ha élő közösség akar maradni. A hit és az egyház, a társadalmiasult közösség és az egzisztenciálisan megélt valóság természetesen megkülönböztethető egymástól, de egymás nélkül életképtelen, hiszen az ember egyszerre individuum és közösségi lény is.

A felvilágosodás egyrészt új gondolkodási formát jelentett Istenről, világról, múlttól és jövőről, másrészt új társadalmi szerződést, az emberi közösségek másféle rendjét, amit összefoglaló néven polgárosodásnak nevezünk. Ez az egyházak számára új kihívást jelentett intellektuálisan épp úgy, mint spirituálisan, aminek szükségszerűen az szervezésre is hatása volt. Ez új konfliktushelyzetet teremtett, válságot az egyház intellektuális életében (a teológia válsága), spirituálisan is új kihívásokat hordozott (új lelkiségi mozgalmak, ébredések), de az egyház az organikus változások elől sem zárkózhatott el. Újra meg kellett érteni a régi alapokat úgy, mint a mai ember mai kérdéseire megfogalmazott válaszokat. Ha az egyház elöregszik, egyre kevésbé lesz képes a válaszadásra. A mozdulatlan, az új kérdésekre, kihívásokra felelni nem tudó egyház meghal. Lehet, hogy állami segédlettel, mint a mindenkori hatalom hasznos támaszát, az szervezést fenntartja a társadalom, de elveszíti a lelkek feletti hatalmát. Ezt a folyamatot már több tanulmányomban igyekeztem modellszerűen bemutatni.¹³ Ez a kulcsa annak, hogy megértsük a 19. századi új, kisebb protestáns egyházak indulását a Kárpát-medencében.

A 19. század közepén élte át a magyar protestantizmus az egyik legnagyobb szekularizációs válságát. Ennek emlékei is a sajtóközlemények vizsgálatával jól kutathatók. Kiürültek a templomok, papválasztási botrányoktól volt hangos a sajtó. A nép még itt-ott hagyományőrzésből eljárt a templomba, de „gyakran előfordult, hogy a harangozás után a lelkipásztor nézte a parókiáról: megy-e valaki a templom felé. Mikor egy darabig hiába várt, üzent az egyházzfival s bezáratta a templomot, ki sem lépven lakásából. Pedig néha a hívek is a papra vártak, s midőn látták, hogy nem jön ki a paplakból, ők sem indultak el a templomba.”¹⁴ Nagy botrányt váltott ki az Érmelléken található Szentjób községben történt eset. 1859. július 26.-án éjjel kigyulladt a református paplak. Az egész ház a hozzátartozó gazdasági épületekkel, jószággal és takarmánnyal együtt elégett. A református hívek a tüzesetkor oda-

¹³ SZIGETI JENŐ: *A dél-alföldi protestáns parasztekkléziológus válsága a XIX. század végén*. In: Néprajzi Látóhatár. 2002. 1-4. 199-207. – SZIGETI JENŐ: „A protestáns népi vallásosság XIX. századi válsága”. In: S. Laszkovits Emőke – Mészáros Veronika (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében*. 6. Veszprém, Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, 2004. 1.k. 175-182. – SZIGETI JENŐ, „A 19. századi újprotestáns egyházak kialakulása a Kárpát-medence nemzetiségei között.” – L. Imre Mária (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében*. 3. Pécs, Baranya Megyei Múzeumok Igazgatósága 2000. 295-303.

¹⁴ BÍRÓ SÁNDOR – BUCSAY MIHÁLY – TÓTH ENDRE – VARGA ZOLTÁN: *A magyar református egyház története*. Bp. Kossuth K. 1948. 352-353.

futottak az égő házhoz, de hideg tétlenséggel végignézték a pusztulást. Egyikük sem próbált segíteni. Csak a római katolikus pap, híveivel és az uradalmi tiszttel együtt vett részt az oltásban.¹⁵

A szekularizáció és az elvallástalanodás veszedelme ellen különböző eszközökkel próbált megküzdeni az egyház. A hatalmi intézkedések csődje hamar nyilvánvaló lett. Az új típusú, szociálisan érzékenyebb, a bibliai elvekhez közelebb álló, és a késő-puritán elvekkel párbeszéd-képes belmissziói irányzat az egyház hivatalosai előtt gyanús volt. Ők az egyház hatalmi pozícióinak erősítésében, nem pedig azoknak lebontásában látták a megoldást. Ezek a törekvések hasonlítottak a nyugati kapcsolatokkal rendelkező, államtól függetlenül szervezkedő szabadegyházi mozgalmak tevékenységére, melyek éppen az elvallástalanodás, a templomi kegyesség kiüresedésének ellensúlyozására jöttek létre. Az újprotestáns egyházak kialakulása a történelmi egyházak hiánybetegsége. Nem jöttek volna létre, nem erősödtek volna meg és nem virágoztak volna fel, ha a történelmi egyházak továbbra is képesek lettek volna a nép vallásos igényeit megfelelő módon kielégíteni. Éppen ezért létük úgy is felfogható, mint a történelmi egyházak néptől való elidegenedésének jele.

A római katolikus egyházban másképpen játszódott le ez a folyamat. Az egyház hatalma megőrzése érdekében nem harcolt a népi vallásosság ellen, hanem a különböző egyletek, búcsújáróhelyek népi kegyességének kanonizálása által, a népi szokások ellenőrzés alá vonásával lassította a szekularizációs folyamatot. Ahol a barokk népi vallásosság hagyományai nem kerültek ellentétben a hivatalos vallásosság intézményrendszerével, a 19. században induló szabadegyházi közösségek nem alakultak ki.

A nyílt, majd rejtett ellenreformációs törekvések után II. József türelmi rendelete mélyreható változásokat indított meg a magyarországi protestantizmusban: a papi vezetést hangsúlyozó hierarchikus irányzat, valamint a vezetési igényeiről lemondani nem akaró világi elem küzdelme arra az útra vitte az egyházat, hogy jogi garanciákat keressen és találjon léte biztosítására. Az egyes ember személyes hitéről a hangsúly így egyre jobban az egyházközség, a gyülekezet társadalmi szerepére, befolyására került. Ezt a szociológiailag jól leírható folyamatot a múlt század eleje óta nyomon követhetjük a presbitériumok összetételének alakulásában, a papválasztási botrányok és a helyi gyülekezetek életének számos apró elemében. Ezt csak erősítette a racionalista teológia és prédikációs stílus uralma, aminek következtében a kései puritán hagyományokat továbbbápoló és -örökítő, hívő protestáns népi kegyesség háttérbe szorult.

A *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1844-ben így jellemzi a puritán hagyományok ápolását folytató pietizmust: „...tagadni nem lehet, hogy gyakorlati küléletük példás, jámbor és egyszerű, de hervadt szín, a természettől messzeállás miatt... ez

¹⁵ u. o. 353.

irányt úgy lehet tekinteni, mint szellemi aszkórt”.¹⁶ A „természettőli messzeállás” itt az egyre jobban szekularizálódó gondolkodási mód elutasítását takarja. Dobos János (1804–1887), nagyhirű református lelkipásztor szerint „a nép közléről nézi a vitát, figyel, de kizárólag egyikhez vagy másikhöz fordulni nem fog, mert neki okos vallás kell, az ügyet mindenestre nem a rendszerzők, hanem a nép egészséges széke maga dönti el”.¹⁷ A nép pedig úgy döntött, hogy az 1848–49-es szabadságharcot követő csalódás légkörében nemcsak a szekularizáció erősödött meg, hanem a vallásos közömbösség is. Az egyik protestáns folyóirat az 1850-es években így panaszkodik: „Templomaink sok helyen a szó legvalódibb értelmében üresek. A hideg falaknak szól az Ige, s nemcsak a láthatatlan, hanem még a látható egyház is az örvényhez közeleg. Éneklő családot, ahol a Biblia és a jó öreg Szikszai éltetnék a keblet, alig találni.”¹⁸ A korabeli híradások mindenünnen megdöbbenő közömbösségről, érdektelenségről szólnak.

A sorok között olvasva viszont kibontakoznak a gyors hanyatlás okai és igazi indítékai is. Nevezetesen a szekularizációnak ez a fajtája nem a dogmák, a vallásos tanítások, hanem a keresztény életgyakorlat, a morális magatartás meggyöngyülése és elerőtlenedése volt. Ezen a háttéren természetesen az induló szabadegyházi mozgalmak elsősorban morális megújulást, társadalmilag hasznosabb hitet hirdettek és valósítottak meg. Aki valamelyik hívő közösségnek tagja lett, az testvérekre talált, akik készek voltak segíteni nemcsak szép szavakkal, hanem kézzelfoghatóan is. Természetesen ezekhez a kis, zárt közösségekhez való tartozásnak viszont nem annyira dogmatikai, mint inkább morális föltételei voltak. A rendelkezésünkre álló múlt századi másodlagos dokumentumok azt igazolják, hogy ez az etikus vonás mindvégig nagyon erős volt a szabadegyházi közösségekben. Ezeknek a közösségeknek embrionális teológiája a szeretet gyakorlása (*praxis pietatis*) volt. A puritán biblicitás alapján néhány sarkalatos keresztény tanítást hangsúlyoztak, állítottak új fénybe, amely eltért a hivatalos egyház XIX. századi gyakorlatától, s ugyanakkor szigorúan ellenőrzött, jellegzetesen puritán gyökerű életformát valósított meg.

A XIX. század közepén – ismereteink szerint – parasztecceciolák hálóztaák be az egész Alföldet, amelyek hívei töretlenül tovább gyakorolták a puritán hagyományokon felépülő, házi istentiszteleteket. A parasztecceciolák XIX. században kibontakozódó válsága lényegében a házi istentiszteletek válságát is magával hozta. Ezekben a házi istentiszteleteken „a templomba járó, buzgóbb, jámborabb, istenszeretőbb emberek és asszonyok vettek részt, kivált az esti órákban. Itt isteni megbízatással, Szentlélek sugallatával bíró egyének magyarázták az általuk

¹⁶ *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1884. május 4.

¹⁷ DOBOS JÁNOS: „Tájékoztatók a porosz ev. egyházban, s amennyire lehet a magyarhoniban”, u. o. 1845. január. 5

¹⁸ BÍRÓ S. – BUCSAY M. – TÓTH E. – VARGA Z.: *A magyar református egyház története*, Bp. Kossuth K. 1948. 352–354.

felvett bibliai részeket, vagy pedig elemezték a templomi prédikáció anyagát. Az ilyen gyülekezetekben imádság, éneklés, prédikáció a templomi szolgálat rendje szerint folyt le” – írja Kirner A. Bertalan, aki kortársa és szemtanúja volt a gyülekezetnek.¹⁹

Ezeknek a házi istentiszteleteknek rendjét és hitbeli világát először Kiss Ferenc írta meg gyermekkori élményei alapján. Így foglalja össze a nagyszalontai helyzetet. „Nagyszalonta túlnyomóan földművelő lakossága nem egyforma buzgósággal ápolta ugyan lelki életét, de az egész lakosságot át- meg átszötte jámbor, istenfélő férfiak és asszonyok csendes, nagyon áldásos hatása, és őket az egész, 15 ezer lakosú város általában nagyra becsülte. Súlyos betegségnél, haláleset alkalmával pedig a házakban felállított ravataloknál ezek az élő hitű paraszti férfiak és asszonyok a szomszédok és rokonok köréből összegyülekeztek, énekeltek, imádkoztak, és vagy a Szentírásból vagy [...] könyvekből olvastak fel egy-egy fejezetet, magyarázatokkal kísérve. Ismétlem, hogy mindez a hitélet a családokban és az összejöveteleken a helybeli papság segítsége nélkül folyt.”²⁰

Ezek a házi istentiszteletek alkalmi jellegűek voltak. Jelentősebb, állandóbb gyülekezetek egy-egy karizmatikus képességű prédikátor személye körül alakultak ki. Ilyenek voltak Nagyszalontán Bondár Balázs és társai, akiknek Kiss Ferenc állított emléket.²¹ Békésen Takács János és Sós István²² nevét említhetjük, de a mezőtúri Horváth Imréről, és a derecskei Hegedűs Gábornéről is megemlékezhetünk a sok más névtelen, Bibliát bölcsen magyarázó parasztember mellett.

Ezeket a családi istentiszteleteket az induló belmisszió próbálta az egyházépítés szolgálatába állítani. A Kolozsvárott megjelenő *Kis Tükör* egyik levelezője szerint a század elején „mintha új életet és elevenséget” nyert volna ez a mozgalom.²³

Ez a gyakorlat magyarázza azt, hogy egy külföldi példa kapcsán a *Sárospataki Füzetek* 1858–59-es évfolyama elmarasztalja „az olvasás laikus tevékenységét”. A svédországi egyházi helyzetet elemezve a következőket írja: „Ezenkívül terjed >az olvasás<, azaz a pietista izgatás, mely az egyházi tudomány ellen nyilatkozik, s a laikusokat a Biblia olvasására utasítja, és ezen laikus egyesületek a baptizmusban – melynek számos prozelitákat adnak – szilárd szervezetre találnak, mely őket az államegyháztól örökre elidegeníti.”²⁴

¹⁹ KIRNER A. BERTALAN: *Békési baptista kronológia* (kézirat) 1956. Baptista Levéltár, Bp.

²⁰ KISS FERENC: *Magyar parasztproféták*, 2.kiad. ad: E. H. BORADBENT: *Zarándok gyülekezet*. Evangéliumi Iratmisszió é. n. Függelék 370.

²¹ KISS FERENC, i.m. 370-374.

²² SZIGETI JENŐ, „A békési paraszt-ecclesiolák válsága és a baptista gyülekezet megalakulása (1890-1891). in. TÜSKÉS GÁBOR (szerk.) *„Mert ezt Isten hagyta” Tanulmányok a népi vallásosság köréből*. Bp. Magvető K. 1986. 452-457

²³ *Kis Tükör* 1907. máj. 4. 18. o. (137). Levél „Egy olvasó” aláírással

²⁴ *Sárospataki Füzetek* 1858-59. 710. – Forrása AKZ 1858. 1598-1601. o

Ezeknek a gyülekezeteknek az életét Kiss Ferenc így írta le: „A gyülekezet szervezete és élete nagyon egyszerű, igazán bibliai volt. Tagság, tagdíj és tagfelvétel nem volt, hanem bárki részt vehetett ott, és szellemi adománya szerint segíthetett énekismeretével, imájával vagy egyes bibliai rész megmagyarázásával. Az összejövetel fő része a Szentírás egy-egy helyének felolvasása, megmagyarázása vagy valamilyen régi bibliamagyarázó könyv egy-egy fejezetének felolvasása volt. Többször elolvasták elejétől végig *A zarándok útját*, sőt az *Adina levelei* című [...] könyvet is. A gyülekezet vezetőinek saját tulajdonában volt 8-10 régi, az 1600-as és 1700-as évekből való bibliamagyarázó könyv, s ezeket többször is átolvásták az évtizedek folyamán. Mindig támadt 3-4, vezetésre képes férfi, akik fel is váltották vagy helyettesítették egymást. A téli hónapokban hét közben is rendszeresen összejöttek egy-egy este.

A gyülekezet *helyére* nézve érdekes és eredeti szokás alakult ki. Két-három héten át tartották azt egy-egy háznál, s azután más család hívta azt meg házához. A gyülekezetvezető az összejövetel végén mindig kihirdette, hogy hol lesz a legközelebbi gyülekezet. Ilyen módon az évtizedek folyamán az egész várost bevándorolták, s így a gyülekezet helyéhez közel lakókból olyanok is nagy számmal keresték fel a gyülekezetet, akik különben nem jártak oda rendszeresen.²⁵ A gyülekezet tagjai kibővültek újabb megtértekkel, némelyek pedig elmaradtak vagy esetleg más csoportokhoz csatlakoztak. Mindez a századforduló éveiben egyre érthetlenebb és elfogadhatatlanabb a hivatalos egyház számára.

Ugyanakkor ezeknek a hívő házi gyülekezeteknek a lelki igényét egyre kevésbé elégítheti ki a templomi igehirdetés és „vallásosság”. Korábban a templomi igehirdetés kiegészítői, elmélyítői voltak ezek a házi gyülekezetek, a protestáns kegyesség műhelyei. A múlt század második felétől egyre világosabb lett a különbség, és mélyült a szakadék. Ezt jelzi a többi között az a levél, amit Karcagról küldött egy egyszerű parasztember a *Keresztyén* című lap szerkesztőjének. „Ez ideig azt tapasztaltam, hogy úgy a mi protestáns egyházunk közönséges tagjai, mint vezér férfiai egyre pipálnak, és vasárnap a vásárban adnak-vesznek és a lakodalomban, bálban táncolnak, mulatnak.”²⁶

Ez tűnik ki abból az ima-rendből is, amit 1895-ben Sarkadon Kiss Imre csizmadia-mester ecclesiolájában követtek. Eszerint „a gyülekezet a hét minden napján imát mond és pedig: első napon a megromlott anyaszentegyház megépüléséért. Második napon az anyaszentegyház megromlott tagjaiért. Harmadik nap az anyaszentegyház sem hév, sem hideg tagjaiért. Negyedik nap a lelki kevélyekért. Ötödik nap a Mózes székében ülő írástudók lelki megalázkodásáért. Hatodik nap az Isten Szentlelkének alászállásáért. Hetedik nap, hogy adjon Isten lelki nyugalmat.”²⁷

²⁵ KISS FERENC: i.m. 372-373.

²⁶ Keresztyén, 1895. március 1. 22. Hírelő

²⁷ u.o. 1895. 5.37. Hevessi Ferenc levele

Kiss Imre később *Az elveszett kincsek megtalálása* címen írásban is megfogalmazta látását – csaknem vesztére, mert 1898 őszén a nagyváradi kerületi sajtóbíróóság „osztály és hitfelekezet elleni izgatással” vádolta meg röpirata miatt, mivel „megtámadta a papságot, a hitfelekezeteket általában és az úri osztályt, azt állítva, hogy ezek mindnyájan hamis próféták”. A röplapot a nép között terjesztette. Kiss Imre a tárgyaláson maga védekezett, erős küldetésstudattal átfűtött indulattal. Mivel az esküdtszék bolondnak tartotta, így 9:3 arányban felmentették.²⁸

A házi istentiszteletek szerepére Békésen már több tanulmányomban is rámutattam.²⁹ A város egyik, nagy belmissziói tapasztalatokkal rendelkező lelkésze, Kecskeméti Ferenc (1855–1916) támogatta az ecclesiolák munkáját. A házi, családi istentisztelettel kapcsolatban osztotta Csiky Lajos (1852–1925), debreceni professzor véleményét, aki 1892-ben ezt írta: „A házi istentiszteletek, minőket régebben hazánk egyházas érzelmű protestáns családjai is tartottak, minőket a vallásos külföldi protestáns családoknál ma is a legtöbb helyen föltaalhatunk, éneklésből, bibliavetésből és imádkozásból szoktak állani. Ilyen házi istentiszteleteket, bibliamagyarázatokkal összekötve, igen jól rendezhetnének, s némely helyeken rendeznek is magyar református lelkészeink oly helyeken, hol egyes nazarénus vagy baptista apostolok akarják híveinket eltéríteni apáink vallásától. Az ilyen lelkipásztori működés fontosságáról azonban újra a lelkipásztorkodás tannak kell részletesebben beszélnie.”³⁰ Kecskeméti is ezt az ellensúlyt látta a házi istentiszteletekben, és ezeknek támogatásával akarta élő hitű gyülekezetté szervezni a békési református gyülekezetet.

Közvetítésével az ecclesiolák látogatói előfizették a *Szabad Egyház*,³¹ a *Keresztyén* és a *Hajnal* című folyóiratokat, amelyek szerkesztőségét leveleikkel keresik meg, és adakoznak a folyóiratok által szervezett akciókra.³² Az *Evangélista* című folyóiratot pedig Kecskeméti éppen ezeknek a köröknek szánta. „Az evangéliumot, a keresztyén hitigazságokat akarja ez a lap bevinni az életbe” – írta a lap első vezércikkében, valamint azt is célul tűzte ki, hogy „a nem mindig jóakarató támadásokkal, félremagyarázásokkal szemben” megértesse magát.³³

A *Keresztyén* 1894 nyarán arról adott hírt, hogy „már százak vannak Békésen, kik az életszentség képviselői és hatalmas terjesztői”.³⁴ Egy másik beszámoló sze-

²⁸ Ellenzék (Kolozsvár) 1898. okt. 20.4. o. Sajtóper

²⁹ SZIGETI JENŐ: „Megemlékezzél az útról”. Bp.Szabadegyházak Tanácsa 1981. 28-38., 91-105., 119-120., 142. stb.

³⁰ CSIKY LAJOS: *Egyházszertartástan*, Debrecen, 1892. 83.

³¹ *Szabad Egyház* 1884-1915. között Rác Károly szerkesztésében megjelenő folyóirat. A békésiek mint megrendelők: SZE. 1890. nov. 1-16. (21-22. sz.) 157-158. Kecskeméti Ferenc

³² *Keresztyén* 1894. aug. 1. 62-63. szept. 1. 68.70.96. stb.

³³ *Evangélista* 1895. szept.1. I. évf. 1. sz. 1. o.

³⁴ *Keresztyén* 1894. jún. 1. 53.

rint „Békésen több családban tartanak már naponta áhítat-órákat, sőt bizonyos meghatározott időben össze is gyűlnek együtt imádkozni, énekelni, Bibliát olvasni, hol – mint Gyarmathi testvérünk írja – már persely is van vallásos iratok vásárlására és a Keresztyénben említett célok támogatására. Ezen összejövetelek néha igen látogatottak.”³⁵ A folyóirat Hevesi Ferenc bibliaárus jelentése alapján arról tudósít, hogy egy-egy ilyen házi istentiszteleten nemcsak a szoba és a konyha telt meg zsúfolásig, hanem még az utcán, az ablakok alatt is álltak hallgatók.

Ugyanakkor *aktív missziót* is folytattak ezek a körök. A békési Gyarmathi István egyik levele jól tanúsítja ezt. „Igyekszem az igazságot hordozni minden helyeken. Boltokban, mézárszékbe, templomba menetkor, vagy ha munkába megyek kaszáláskor, kapáláskor, telerakom könyvvel a gazdámát és a munkásokat. Ezenkívül, énekléssel és bibliaolvasással tartom őket, mert ily cselekedetek nélkül a hit meghalt állat. Jertek azért testvérek, erősítsük egymást a gonosz világ között, kik nekünk mily nagy ellenségünk, mert Jézus szava, hogy összejöjjünk, nevéről elmélkedjünk, mert ott van velünk. Jaj, azoknak, kik még nem így cselekszenek, kik hozzánk nem adják magukat, újjászületés nélkül vannak, az égből a szentek és éneklő lelkektől bizonytalannal kizáratnak. Így kezdjük hát el a szent társaságot lelki énekeket énekelvén.”³⁶

A folyóiratok levelezési rovatából számos ilyen csoport létezéséről kapunk hírt. Vad Mihály³⁷ és Szöllősi István³⁸ neve mellett egész névsorokat lehet a ránk maradt dokumentumokból összegyűjteni.³⁹

Szalay Józseffel egyetértésben Kecskeméti is megpróbálta ezeket az ecclesiolákat belmissziói körökké fejleszteni, és így beépíteni az egyházba. Szalay ezt a programot így fogalmazta meg: „Az Isten embereivel össze kell tartani, azokkal társaságba állni, hogy így egy erős gátat alkothassanak, amelyeken keresztül nem törhet; azután olyan könnyen a világ áradatai, elborító piszkos hullámaival.” „Istenes összejöveteleken bárhol, bárki által tartatnak azok, össze kell jönni, hogy ezáltal is erősödést nyerhessünk a Krisztusban és eljuthassunk a bizonyossági állapotba. A bizonyossági állapot, ez egy nagy dolog, mikor egy hívő lélek tudja, hogy ő Isten fia, Isten leánya, s neki üdvösség adatik Istentől.”⁴⁰

³⁵ u. o. 1894. okt. 1. 77.

³⁶ u. o. 78-79. „Egy békési levél”

³⁷ u.o. 1895. február 1. Szerinte az Evangyélislista az „egy szükséges dolgot sürgeti, az újjászületést a vallásos ébredést”.

³⁸ Keresztyén 1895. február 1.14. márc. I.22-23., 24. Evangyélislista, 1896. március 1. 119-120. – 1895-ben a házánál lévő ecclesioláról azt jelenti a lapnak, hogy „a kis összejöveteleket... abba muszáj hagyni, mert az előljáráóság semmiképpen nem engedi meg.”

³⁹ pl. Kocsor Ferenc Keresztyén 1896. szept. 1.66: Komáromi Gábor, Kovács Julianna, Egresi István, Tóth Katalin, Andor István, Oláh Julianna, Püski Sándor, Andor Erzsébet. – Ilyen névsor Milton Elveszett paradicsomának 1811-i prózai kiadásában: vö. Szigeti J. im.120. o.

⁴⁰ Keresztyén 1896. jún. 1. 43-44. (Szalai József) Bibliamagyarázat

Ez a program kudarcot vallott a hivatalos egyház egyre erősebb ellenállása miatt. Kecskeméti szerint „a kérdés ott csúcsondott ki, hogy helyeselhető-e az, ha egy lelkész a maga gyülekezetén kívül más lelkészek gyülekezetébe úgynevezett evangélistákat, vagyis olyan magasabb képzettség nélküli egyéneket küld ki, akik bibliai és más vallásos könyvek árulása mellett, istentiszteleteket is tartanak egyes híveknél. A nagy többség ezt nem helyeselte.”⁴¹

Nemcsak Békésen voltak olyan emberek, akik laikus prédikátorként felálltak az ígét magyarázni, hanem ez a szolgálat a puritanizmus óta a népi ecclesiolák állandó élettevékenysége volt. Ilyen laikus prédikátor volt Horváth Károly mezőtúri kőműves, aki megírta élettörténetét,⁴² de ilyen volt a fent említett, levelet író, egyszerű emberek legnagyobb része is. A laikus prédikátorok működéséről sajtóvita is indult, amelyben elhangzott az érdekes diagnózis: „a házi istentiszteletek közönsége nő, a templomiaké fogy”.⁴³ De más eszközökkel is megpróbálták Kecskemétiék törekvéseit lehetetlenné tenni. Baptistasággal vádolták⁴⁴, esperesi vizsgálatot folytattak ellene, amelynek anyagát a későbbiekben részleteiben is megvizsgáljuk.⁴⁵ A házi istentiszteletek kapcsán az egyházfogalom változásáról, módosulásáról is kell szólni, ami első látásra is összefügg a szabadegyházi gyülekezetek indulásával. A nazarénus, baptista, adventista stb. közösségek egyértelműen a puritán gyökerről házi, családi istentiszteletekre építettek. Laikus prédikátoraik az ott kialakult kegyességi szokásokat képviselték. Ők éppen olyan karizmatikus tanítók voltak, mint a házi istentiszteleteken megszólaló prédikátorok.⁴⁶

A 19. század második felében kibontakozó szabadegyházi vagy újprotestáns misszió néhány tanulságot kínál, ami vallástörténeti szempontból is figyelemre méltó.

⁴¹ Evangélista 1895. szept. 1. 5.p. „A békésbánati egyházmegye közgyűlése”

⁴² HORVÁTH KÁROLY: *Életem története*, Mezőtúr 1951. (kézirat Achs Károly tulajdonában) vö. Révész Imre: Egy fejezet a magyar református ébredés történetéből Debrecen 1943.

⁴³ FERENCZI GYULA: Debreceni Protestáns Lap 1895. 12. sz. reflexiók: 20.22.sz. vö. Evangélikus Egyházi Szemle 1895. máj. 69-70. 88-89. Keresztyén, 1895. aug. 1. 64. stb.

⁴⁴ Keresztyén 1893. okt. 1. 81. – Várady József: Néhány őszinte szó T. Kecskeméti Ferenc úrhoz. Békési Hírlap 1895. aug. 17. 1-3. o. – u.o. aug. 23. szept.21. nov. 16. –Veritas: Rossz jelek a ref. egyházban u.o. aug. 24. –
Evangélista 1897. máj. 1. 136.stb

⁴⁵ („Jegyzőkönyv, melyek alulírottak Nagytiszteleti Szabó János esperes úr megbízásából a békési ref.egyház kebelében egyházlátogatás tartása alkalmával a végett vettek fel, hogy ezek egyház kebelében fölmerült baptista vagy nazarénus mozgalom keletkezéséről és mibenlétéről a megejtendő tanúkihallgatások útján, magoknak tájékozást, s az egyházi felsőbb hatóság számára is értesülést szerezhessenek.” Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár Debrecen Békési Ref. Egyház iratai 1891. (Továbbiakban: Jegyzőkönyv...)

⁴⁶ Részletesebben: SZIGETI JENŐ: *Egyházak egy világ végén*, Bp. Advent Irodalmi Műhely. 2009. 63-79.

A szabadegyházi egyházak a késő puritán, pietista vallásosság modelljét követik. A vallásos tradíciókat követő hívek bennük látták az atyák hitének folytatását.

A hivatalos egyház mindent elkövetett, hogy a spontán belmisszió bázisait gyengítse. Az egyházon belüli belmissziói törekvéseket gyanús szemmel nézte, korszerűtlennek és primitívnek tartotta. A szabadegyházi közösségek pedig egyházépítő szolgálatukat pontosan erre építették.

A 19. század népi műveltségében megnőtt az olvasás szerepe. Ezért a Biblia mint olvasnivaló jelent meg a bibliaárusok munkája nyomán a nép között. A puritán gyökerű olvasási gyakorlatra építve a misszió egyik fontos eszköze lett a könyvterjesztés.

A szabadegyházaknak sikerült a keleti és nyugati kereszténység között húzódó felekezeti határt átlépni, ami a reformációnak, minden erőfeszítése ellenére sem sikerült. Bennük kezdettől a nyelvi, nemzetiségi egyenjogúság eszméje élt. Ez volt a siker egyik titka.

Társadalmilag fontos eleme volt a szabadegyházi misszióknak az, hogy az egyház hivatalosai szociálisan is sorsközösséget vállaltak híveikkel. Anyagilag önfenntartó, demokratikus kisközösségeket alkottak, amelyekben egymást segítő közösségben éltek a tagok. Felértékelődtek közöttük a puritán dolgos élet valós értékei, amelyek a kisemberek előtt vonzóvá tették életüket.